

LIETUVIŲ KALBOTYROS KLAUSIMAI, XXX (1993)
PERIFERINĖS LIETUVIŲ KALBOS TARMĖS

Ю. Ф. МАЦКЕВІЧ, Е. И. ГРЫНАВЕЦКЕНЕ

ДЗЕЕПРЫСЛОЎІ НА -(У)ШЫ У БЕЛАРУСКІХ НАРОДНЫХ
ГАВОРКАХ

У дыялекктнай картатэцы "Слоўніка беларускіх гаворак паўночна-заходнай Беларусі і яе пагранічча" знаходзіцца ніямаі да гэтага часу яшчэ не выкарыстанага матэрыялу, у якім шырока адлюстроўваючы ўжыванне і функцыі дзеепрыслоўных зваротаў прошлага часу з суфіксам -(у)ши. Усе яны ўтвораны ад пераходных і непераходных дзеясловаў закончанага і незакончанага трывання (у тым ліку і ад зваротных, а таксама – з адмоўем *не*-). У залежнасці ад функцыянальнай спецыфікі яны падзяляючы на тры групы, якія адкрыніваюцца адна ад адной асаблівасцямі свайго ўтварэння.

Да першай групы адносяцца звароты на -(у)ши, якія ўжываюцца ў функцыі выказніка без дзеяслоўнай звязкі ёсць. Яны абазначаюць рэзультат прошлага дзеяння, вынік якога працягваецца ў сучасным, напр.: *Кудры аброши травой*. Кудзялянцы (Kudelionys) Шальч.; *Нас муж’лі добрымі Бог адзяліўши*. Малі Астр.; *Сын з нявесткай стальню занікўши*. Валынцы В. – Дзв.; *Ты ад майго вazona алламаўши ліст*. Малі Астр.; *Братка ўбілі, а братава астаўшымся*. Вялікае Сяло В. – Дзв.; *Яна запрацаваўши*. Ахрэмайцы Брасл.; *Дрэва ў балоці заваліўши*. Лоск Валож.; *Курыца загадзіўши*. Альхоўка Навагр.; *Агурыцы не абышоўши*. Малі Астр.; *Я так не гаварыўши*. Старыя Смільгіні Воран.; *Зярнё ў гарэху яичэ не дайшоўши*. Малі Астр.; *Сена яичэ не высахши*. Граўжышкі Ашм.

Да гэтай групы адносяцца таксама адпаведныя звароты, якім уласціва дэтэрмінаваны вынік рэзультатынага дзеяння, напр.: *Яна вышаўши да ўрача*. Вялікае Сяло В. – Дзв.; *Я сама даяркай рабіўши*. Ёдлавічы Брасл.; *Дзе ты дзеўши рубашку*. Жылдзевічы Іёеў.

У аналагічных выпадках нярэдка сустракаюцца і дэтэрмінанты, напр.: *Я быўши калісь чалаек, а цяпер старая ўжо*. Кудзялянцы Шальч.; *Я лён рваўши, але даўно*. Рагулішкі Даўг. *Я ўжо свінам даваўши*. Граўжышкі Ашм.; *Без мужа даўно астаўшымся*. Малі Астр.; *Сядзюць яна гэтую сукню адзеўши*. Малі Астр.; *Цяпер яго атправіўши на мора*. Вялікае Сяло В. – Дзв.

Сустракаюцца выпадкі ўжывання дзеепрыслоўных зваротаў, якія перадаюць паслядоўнасць завершаных дзеяній, напр.: *Я не паклаўши і падушкамі аблажыўши*. Бакшты Іёеў.; *Сабака пятуха ганяўши і пер'я надраўши*. Граўжышкі Ашм.; *Сена ён скасіўши, але не высахши*. Жылі Іёеў.; *Яны жыўши ў Латвіі і паехаўши туды*. Рагулішкі Даўг.

Да другой групі альбоміца выказванні, у якіх у функцыі выказніка выступаюць дзеепрылоўны звароты ў спалучэнні з даламожным дзеясловам быць у форме прошлага часу. Яны перадаюць закончанае дзеянне, абмежаванае ў часе, напр.: *Я шафу быў открыўши*. Лоск Валож.; *На пяцьсот рублей былі яго асудзіўши*. Стальцы (Sauliai) Шальч; *Мядовая раса была жыта abloušy*. Лісна В. — Дзв.; *Я быў вуши адмаразіўши*. Ахрэмаўцы Брасл.; *Парцізаны былі завязаўши бой*. Жылі Ігуес; *И былі не выглагоўши з печі*. Паліцкішкі Воран.; *Мы былі астасаўши гроши*. Крэва Смарг.; *Мы былі замарынаўши троха казлякоў*. Старыя Трокі Трак.; *Кот у шкаф быў забраўшися*. Паліцкішкі Воран.; *Быў пацук забраўшися ў пасткую*. Валынцы В. — Дзв.; *Яна была астасаўши сі ў лесі*. Вішнева Смарг.; *Яно было ні загніўши*. Паліцкішкі Воран.; *Я не была гладзеўши*. Малі Астр.; *Парасятам не была даваўши*. Альхоўка Навагр.

Таксама, як і ў першай групе, тут часта ўжывающа дэтэрмінатывы часавай акрэсленасці, напр.: *Я ужо была задрамаўши*. Старыя Трокі (Senieji Trakai) Трак.; *Я ўже быў ажаніўши сі*. Буды В. — Дзв.; *Учора я яничэ не гнаўши быў*. Альхоўка Навагр.; *Я была яничэ нееўши*. Ахрэмаўцы Брасл.; *Ён тады вытіўши быў*. Вішнева Смарг.; *Там ён на некалькі быў выехаўши*. Ністанішкі Смарг.; *Амярцвеўши нага была цэлы дзень*. Валынцы В. — Дзв.; *Рака той гот была высаахи*. Груздava Паст.

У трэцюю групу выдзяляюцца дзеепрылоўныя звароты ў саставе складаназалежных сказаў. Сярод іх найбольшую групу складаюць складаназалежныя сказы з даланным умовы. У такіх канструкцыях выражаеща не рэальнае, а ўмоўна-пажадальнае-аптатыўнае значэнне, напр.: *Каб я быўши, я яго не датусціўши, каб жаніўся*. Малі Астр.; *Каб жыўши разам, ён яе забіўши быў бы*. Малі Астр.; *I быў бы ездзіўши цяпер, каб не захварэўши*. Ёдлавічы Брасл.; *Каб я жыўши пры дзерэуні, то толька якую старую быў бы ўзлўши*. Ахрэмаўцы Брасл.; *Каб не даўши апірацю рабіць, быў бы жыўши*. Ахрэмаўцы Брасл.; *Каб тата быў бы мне даўши, то і я вырабіўши бы шкуру*. Жылі Ігуес.; *Каб ён быў бы не браўши, то не быў бы палажыўши*. Паліцкішкі Воран.; *Каб мяне была Верка спісаўши, я была б у кандуктара ўзнаўши*. Ахрэмаўцы Брасл.

Акрамя дзеепрылоўных зваротаў наяўнасці, ў галоўным і даданым сказах адзначаны выпадкі, калі ў адным з сказаў ужываецца форма прошлага часу дзеяслова, напр.: *Хацела, каб хату ей былі алаўши*. Малі Астр.; *Добра, што закрыў, а то былі п высакачыўши вочы*. Паліцкішкі Воран.; *Учора не аізіла бліноў, была п сабаку адаўши*. Граўжышкі Ашм.; *Тады патеркі не меў, быў бы запісаўши*. Солы Смарг.; *Каб добра жыўши, не гаварыў бы так*. Ёдлавічы Брасл.; *Каб сказаў, была п хустачку даўши*. Паліцкішкі Воран.; *А я была б дагаварыўшися, каб знали п, што мяне дали соткі*. Саланое Віл.

Зредку знаходзім падобныя канструкцыі з адценнем пажаданія: *Чы не лепш было п, каб мяне Божэнка забраўши*. Паліцкішкі Воран.; *Хацела, каб хату ей былі б алаўши*. Малі Астр.

Сінтаксічны звароты падобных афармленій і значэнку вядомы і сумежным беларускім гаворкам (ДАБМ, Карта № 205, Каментары, 741 і наст.). Канструкцыі на -(а)ши у ролі выказніка ў паўднёва-заходніх рускіх гаворак усебакова даследаваны ў вядомай працы І.Б.Кузьміны і Е.В.Немченкі (Кузьмина, Немченко. СПОРГ, 116–223, 295–297). Разглядаемыя звароты вядомы і сумежным польскім гаворкам (Nitsch. DJP, 461; Turska. JJCh, 56), а таксама польскім і рускім гаворкам на тэрыторыі Літвы і Латвіі (Semjonova, 320; Новгородов, 369–389; Паршута, 80–86; Немченко, 82). Канструкцыі такога тыпу шырока вядомы ў літоўскай літаратурнай мове, дзе яны яўляюцца нарматыўнымі (*Aš ten ilgai gyvenęs* = Я там доўга жыўшы; *Jis buvo tris dienas nevalgės* = Ен быў трох дні няеўшы; *Jei būtume žinojė, būtume nedavė* = Кали б зналі, не далі бы), у літоўскіх гаворках, у старажытных літоўскіх помніках, таксама ў латышскім народным фальклоры (Sližienė. SAVF, 81–93; Sližienė. SVFS, 63–84; LKG, T.2, 141–161; ГЛЯ, 215–217; Ambrasas. LKDIS, 173–174; Амбразас. ССПБЯ, 186; Endzelīns. LVG, 1013–1014; MLLVG, T.1, 590).

Разглядаемыя канструкцыі маюць глыбокія карані. Яны ўласцівы старажытнарускай мове (Кузнецав. ИГРЯ, 195 і наст., 244–248). Адпаведныя літоўскія звароты ўзыходзяць да перфектных часовых форм старагрэчаскай мовы (LKG, T.2, 150). Услед за выказваннямі розных вучоных можна сцвярджаць, што як ва ўсходнеславянскіх, так і ў балтыйскіх мовах яны развіваліся незалежна як самастойныя і, несумненна, з'яўляюцца старажытнай агульнасцю балта-славянскіх моў. Аднак, больш прыкметнае іх захаванне і ўжыванне ў паўночна-заходнім беларускім арэале (і асабліва на тэрыторыі беларуска-польска-літоўскага пагранічча) дае падставу меркаваць, што гэтыя звароты або вынік балтыйскага субстрату, або — моўных контактаў сумежных тэрыторый, або таго і другога.

Скарачэніі крышц і літаратуры

I

Астр. — Астравецкі раён: Малі

Ашм. — Ашмянскі раён: Граўжышкі

Брасл. — Браслаўскі раён: Ахрэмачы, Едлавічы

Валож. — Валожынскі раён: Лоск

В.-Дзв. — Верхнедзвінскі раён: Буды, Валынцы, Вялікае Сяло, Лісна

Віл. — Вілейскі раён: Саланое

Воран. — Воранаўскі раён: Паліцкішкі, Старыя Смільгіні

Даўг. — Даўгаўпілскі раён: Рагулішкі

Іўеў. — Іўеўскі раён: Бакшты, Жыдзевічы, Жылі

Навагр. — Навагрудскі раён: Альхоўка
Паст. — Пастаўскі раён: Грудздава
Смарг. — Смаргонскі раён: Вішнева, Крэва, Ністанішкі
Трак. — Тракайскі раён: Старыя Троки (Senieji Trakai)
Шальч. — Шальчынінскі (Šalčininkų) раён: Кудзялянцы (Kudelionys),
Стральцы (Šauliai)

II

Ambrasas LKDIS — Ambrasas V. Lietuvių kalbos dalyvių istorinė sintaksė. Vilnius, 1979.

Endzelins LVG — Endzelins J. Latviešu valodas gramatika. Rigā, 1951.

LKG — Lietuvių kalbos gramatika. T. 2. V., 1971.

MLLVG — Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika. T. 1. Rigā, 1959.

Nitsch DJP — Nitsch K. Dialekty języka polskiego // Gramatyka języka polskiego. Kraków, 1923.

Semjonova — Semjonova M. Par vienu Latgales krievu izlokšnu ipatnibu // Latvijas PSR ZA Valodas un literatūras instituta raksti. T. 6. Rigā, 1958.

Sližienė SAVF — Sližienė N. Apie sudurtines atliktines veiksmažodžių laikų ir nuosakų formas lietuvių literatūrinėje kalboje // Lietuvių kalbos morfologinė sandara ir jos raida. V., 1964.

Sližienė SVFS — Sližienė N. Lietuvių literatūrinės kalbos sudurtinių veiksmažodžių formų struktūra // Lietuvių kalbos gramatinė sandara. V., 1967.

Turska JJCh — Turska H. Język Jana Chodźki. Wilno, 1930.

Амбразас ССПБЯ — Амбразас В. Сравнительный синтаксис причастий балтийских языков. Вильнюс, 1990.

ДАБМ — Дыялекталагічны атлас беларускай мовы. Мінск, 1963 (і Каментары).

ГЛЯ — Грамматика литовского языка. Вильнюс, 1985.

Кузнецов П. С. Историческая грамматика русского языка. Москва, 1953.

Кузьмина, Немченко СПФРГ — Кузьмина И. Б., Немченко Е. В. Синтаксис причастных форм в русских говорах. Москва, 1971.

Немченко — Немченко В. Русские старожилы Литвы и их говоры // Kalbotyra. T. 7. V., 1963.

Новгородов — Новгородов М. А. Образование и употребление деепричастия в старожильческом русском говоре Дагдского района Латвийской ССР // Ученые записки Московского гос. пед. института. Москва, 1959. Т. 134, 369-389.

Паршута — Паршута Ю. М. Употребление деепричастия на -szy, -wszy в роли сказуемого в польском говоре вилянского района Латвийской ССР // Kalbotyra. T. 8. V., 1963.

BŪTOJO LAIKO VEIKIAMIEJI DALYVIAI SU PRIESAGA -(y)šy BALTARUSIŲ ŠNEKTOSE

Reziumė

Straipsnyje nagrinėjamos sintaksinės funkcijos būtojo laiko veikiamųjų dalyvių su priesaga -(y)šy, vartojamą šiaurvakarinėje baltarusių šnektose ir užfiksuočių baltarusių šnektą ir jų paribio žodyne ("Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-захадніх Беларусі и яе пагранічча". Т. 1-5, Минск, 1979-1986). Skiriama trys jų grupės.

Pirmajai jų priskiriamos konstrukcijos be jungties ёсць, žymincios praeities veiksmą, besitęsiantį ir dabar (pvz., Кýдры абрóшы трапáй), antrajai — turinčios jungtį бы́ (бы́шы) ir rodančios veiksmą, vykusį praeityje (pvz., Бы́ пацук забраўшыся ў пастку), trečiajai — turinčios tariamostis nuosakos jungtį бы́ бы (была бы, бы́шы бы) ir nusakančios tariamą ar pageidaujamą veiksmą (pvz., Хацела, кал хату ей были пацаўшы).

Straipsnyje konkrečiais pavyzdžiais parodoma, jog analogiškos sintaksinės konstrukcijos vartojomos ir kai kuriose kitose baltarusių ir lenkų paribio šnektose Lietuvoje ir Baltarusijoje. Kitur slavų kalbose jos jau neužfiksuotos. Šio tipo sintaksinės konstrukcijos lietuvių tarmėse gyvai vartojomos, o bendrinėje kalboje jos yra norminės. Straipsnio išvados patvirtina mintį, kad tai sena baltų ir slavų kalbų bendrybė. Kartu teigiama, kad kalbamose slavų šnektose ji galėjo išlikti arba dėl jų geografinio artumo su Lietuva ir glaudžių jų kalbinių kontaktų, arba kaip baltų substratas jose, arba kaip ir vieno, ir antrö padarinys.